

Keszler Borbála

Adalékok Rácz Sámuel orvosi nyelvéhez az *Orvosi tanítás* című műve alapján*

Rácz Sámuel¹ munkássága a nyelvújítás első szakaszára esik, arra az időre, mikor a tudományos művek nyelvében egyaránt megtalálhatók voltak a régi, nehézkes kifejezések, de már az újítás jelei is. Hű tükre ennek az állapotnak Rácz Sámuel két-kötetes *Orvosi tanítása*, amely Störck Antal osztrák orvos művének fordítása. Az *Orvosi tanítás* I. kötete (1778) 36 tünetet és betegséget tárgyal, a második (1780) tizenháromat.

Rácz Sámuel korában már volt bizonyos orvosi szakszókincs. Ismert volt a főbb testrészek és betegségek neve, és korábban már Lentsés György, Pápai Páriz Ferenc, Apáczai Csere János, Miskóltzy Ferencz, Mátyus István is gazdagították az orvosi szakszókincset. Rácz Sámuel felhasználta mindezeket, de olykor maga is alkotott új kifejezéseket és szavakat. Sajnos gyakran nem dönthető el, hogy szavai és kifejezései nála fordulnak-e elő először, mivel *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (a továbbiakban TESz.) és más szótárak sem vesznek fel sok orvosi kifejezést a szóanyagukba (pl.: *bányakólika*, *boglárrózsa*, *gombás hús*, *ikrás hús*, *középhús*, *vérpalánt* stb.). Munkámban Rácz Sámuel *Orvosi tanításának* szó- és kifejezéshasználati példái alapján mutatom be a nyelvújítás korai szakasza orvosi szaknyelvének néhány sajátosságát.²

1. Szókapcsolatok használata összetételek helyett: *álmosító orvosság* 'altató' (I/96); *álmosító, tsendesítő szerek* 'altatók, nyugtatók' (I/177, 208); *angliai betegség/nyavalya* 'angolkór': A N°. 277. le-irt por-is ezt az *angliai betegséget* (rachitis) sokszor egészszen meg gyógyította (II/164); *első bőr* 'praeputium, fityma': a 'makkat bé-borító *első bőren-is...* setét piros, égető szeplők [...] támadnak (II/86); *epés hójag* 'epéhólyag': *epés hójagnak* kövei (II/69); *esz-nélkül való létel* 'eszméletlenség': az ilyen bódulás, azaz: *esz-nélkül való létel* után, a 'fő meg-tisztul (I/39); *esze nélkül beszél* 'félrebeszél': [agyvelőnek gyulladásakor] a 'beteg rövid üdő múlva *esze nélkül* kezd beszélni (I/54); *hugyas hójag* 'hugyhólyag' (II/77); *ikráshus* 'glandula, mirigy' (a TESz. a szónak ilyen jelentését nem ismeri, az *ikrás* jelentéseként pedig a 'csomóst, szemcsést' adja meg): a 'kiknek mirigyei vagy-is inkább Ikráshusai (glandulae) különb-különbféle részein a 'testnek egyszer-'s mind meg-is keményedtek (I/128); *itélő üdő* 'krízis, kritikus idő': bizonyos napokon hirtelen olyan változások történnek, melyek által a 'beteg [...] vagy meg könnyöbbedik, vagy meg-nehezedik. Ez az üdő, melyben ezek a 'változások történnek, *itélő üdőnek* nevezetük, mivel az ilyen változásokból többire mindenkor bizonyoson meg-lehet tudni, 's jövendő-

* A cikk a hasonló címen megjelent (in: Szabó Dániel [szerk.]: Szavak, frazémák, szótárak. Budapest: ELTE BTK Francia Tanszék, Egyetemközi Francia Központ. 2012. 21–26) változata.

- Rácz Sámuel 1744. március 30-án született (székely eredetű családból). Középkorait Kolozsvárott végezte, majd bölcsészetet tanult Nagyszombatban. Ezután Bécsben folytatta tanulmányait jezuita noviciusként. Először bölcsészetet és jogot hallgatott, majd kilépett a rendből, és orvosi diplomát szerzett 1773-ban. Ezt követően Bécsben és Nagybányán praktizált. Nagybányán királyi kamarai és városi főorvosnak nevezték ki. Itt nősült meg. Rumbach Sebestyén pesti tiszti főorvos lányát, Rumbach Borbálát vette feleségül. 1777-ben, amikor a nagyszombati egyetemet Budára helyezték át, az egyetemmel együtt ő is átköltözött. Az egyetemen rendkívüli egyetemi tanárrá nevezték ki. Patológiát, élettant és szövettant tanított. 1983-ban az élettan és a bonctan nyilvános, rendes tanára lett. Rácz Sámuel volt az első, aki magyar nyelven oktatta az egyetemen a sebésznövendékeket. Ebben az időben magyar nyelvű tankönyvek még nem léteztek, ezért kötelességének érezte tankönyvek írását (és fordítását). A tankönyvek egész sorát írta, illetve fordította le, sokat küszködve a helyes magyar kifejezések megtalálásával. Szinnyei József a *Magyar írók élete és művei* című könyvében Rácz Sámuelnek összesen 19 munkáját sorolja fel. Más források szerint azonban 25 tudományos munkát írt (ebből 12-t magyar nyelven). Munkáiban fontos céljának tekintette a magyar orvosi szaknyelv kifejlését. Joggal tekinthetjük tehát Rácz Sámuel a magyar orvosi nyelv, illetve szakirodalom egyik tudatos megformálójának. Munkássága kiterjedt az anatómia, az élettan, a kémia, a szülészet, a sebészet területére, és írt a fűrédi gyógyvíz hasznáról is. Felismerte többek között annak a jelentőségét, hogy a sebészeti tevékenységet folytató „borbélyok” oktatását ki kell szélesíteni. Főbb munkái: *Az emberi élet általános ismeretét tanító könyv*. Buda, 1772; *Orvosi oktatás...* Buda, 1776; *Orvosi tanítás* 1., 2. (fordítás). Buda, 1778, 1780, hasonló kiadása: Back Frigyes 1982; *A physiologiának rövid sommája*. Pest, 1789; *Orvosi praxis*. Buda, 1801; *A borbélyi tanításoknak első és második darabja*. 1793, 1795 (Monos Emil, Molnár László, Szollár Lajos: *Orvosi Hetilap* 148 [2007]: 2491).
- A címszavakat és a példamondatokat eredeti helyesírással írtam, kivéve az *ö, ő*, valamint az *ü, ú* esetében. Ezeket Rácz Sámuel *o*, illetve *u* fölötti *kie* *e*-vel jelölte. Sajnos, mivel a szerző a rövid és a hosszú *ö*-t és *ü*-t, nem különböztette meg, nem dönthető el, hogy mikor hosszú és mikor rövid az *ö* és az *ü*, ezért önkényesen jártam el, a mai helyesírási szokáshoz igazodva. A fordítónál az *u* és az *i* mindig rövid a szövegben. Ezt a jelölést megtartottam. A kerek zárójelben található latin kifejezések a szerzőtől származnak. Saját megjegyzéseimet szögletes zárójelbe tettem.

ni, hogy a' beteg meg-fogé élni, vagy nem (I/16); *kipöktető orvosságok* 'köptető' (I/126); *meg-állapodott idejű* 'felnett': Az orvosságoknak mértékeket [...] *meg-állapodott idejű*, és erős emberekhez szabtam (I/b2); Fullasztó hurut [...] leginkább tsak gyermekeket, és nevedékeny ifiakat, ritkábban *meg-állapodott idejű* embereket ostromol (I/123); *nyugtató orvosság* 'nyugtató' (I/123); *pöktető orvosság* 'köptető' (I/227); *lélegző gége* 'légcső' (I/94); *vizelletnek tsője, vizellő-tső* 'húgycső' (II/77, II/84); *vizeltető szerek/orvosságok* 'vizelethajtók' (I/115, II/9). Bizonyos mértékig ehhez a csoporthoz sorolhatók a hosszabb, bonyolultabb szavak is, például: *környülállás 'körülmény'* (I/b); *következendő 'következő'* (I/157); *lélekel 'lélegzel'* (I/67); *nyughatatlan 'nyugtalan'* (I/33) stb.

2. Bizonyos szavak a munkában a maitól eltérő (esetleg régi vagy egyedi) jelentésben fordulnak elő. (Ezeknek a szavaknak a könyvben használatos jelentését nem mindig lehet megtalálni a szótárakban.) Példák: *alkalmatlanság* 'panasz, kellemetlen tünet, jel': Mihent pedig tsak leg-kissebb jelentései-is ['jelei is'] a' következendő ostromnak ['rohamnak'] avagy a' májnak táján valami *alkalmatlanság* tapasztaltatnék, akkor mindgyárt megint hasanló orvosságokhoz kell folyamodni (II/37); *bolondulás* 'megzavarodás': az agyvelőnek gyuladása [...] gyakran orvosolhatatlan nyavalya-rontást, avagy hőltig való *bolondulást* okoz (I/56); *borzadás* 'borzongás' (a szónak ezt a jelentését a TESz. nem említi): Vagynak... emberek [...] a' kik [...] gyakran futó *borzadást*, és azután reá-következendő fel-váltó forróságot szenvednek (I/13–4); *dühösködik* 'dúl' [a nyavalya]: Ez a' nyavalya [hólyagos himlő] néha hirtelen 's véletlenül kezdődik, számtalan sok népet elé-fog, és gyakran egyszer-'s-mind sok helységeken-is *dühösködik* (I/184); *egyszabásu* 'szabályos': Az egészséges ember [...] érverése (pulsus) szabad, erős, lassu, és *egyszabásu* (I/1); *elmeindulat* 'felindulás': az egyébképpen egészséges embereknél-is, a' feletle kemény, és hirtelen történt *elmeindulatok* után [...] szivdobogás támad (I/118–9); *eset* 'tünet': Mentől keményebbek, és goszobb indulatuk az okok, annál keményebbek, és veszedelmesebbek léznek a' betegség' *esettyi*-is (symptomata) (I/7); *hizelkedik* 'hitegeti magát' (érdekes, hogy a TESz. az ige 'hitegeti magát' jelentéséről nem szól): hijában *hizelkedik* magának, mert ez a' könnyöbség tsalárd, az hurut tsak hamar megint sokkal keményebben vissza-tér (I/123); *lehellés* 'lélegzés' (a TESz. a szónak ilyen jelentését nem említi): Az ostromnak el-mulása után a' betegek felette bádgyattak, röviden *lehellnek* (II/16); *meg-nőttek* 'felnőttek': a' *meg-nőttek*-is [...] az Himlőtől nem szabadok (I/183); *meg-veszteget* 'megfertőz': A Vérhasban fekvő betegek az egészségesektől és a' több betegektől mindgyárt elválasztassanak, mert eők a' szobának és az ispotálnak levegő egit ugy *megvesztegetik*, hogy tölle más betegek, es az egészségesek ugyan azon vérhasba [...] esnek (I/161); *ostrom* 'roham, görcs, paroxysmus': Ez a' nyavalya [nyavalyarontás, epilepsia] többire mindenkor hirtelen és *ostromonként* ronttya az embert; ezek az *ostromok* néha egynéhány óráig tartanak... (I/261); *ostromol* 'megtámad' (az *ostrom*, *ostromol* egészségügyi vonatkozású jelentéseit a TESz. nem említi): A Tüdő-gyuladás igen veszedelmes

Betegség; közönségesen bőv vérű, és erős embereket *ostromol* (I/87); *önként* 'automatikusan, rendszeresen' (a szónak ilyen jelentését a TESz. nem említi): Vagynak olyanak-is, a' kik minden esztendőben tavasszal, avagy őszszel *önként* hasmenésbe esnek (I/159); (*előljáró*) *posta* 'tünet, előjel' (a TESz. a szónak ezt a jelentését nem említi, pedig Pápai Páriz Pax Corporisában is előfordul): az ilyen hirtelen lett jobbulás inkább tsalárd, és halált jelentő *posta*, mintsem jó hírt hozó követ (I/13); a' rákfenében az hasmenés halálnak *előljáró postája* (I/156); ez a' taknyos fejr folyás néha az havi tisztulásnak meg-indulása előtt-is megjelenik, és az havi tisztulásnak *előljáró postája* (II/119); *történet* 'tünet' (a TESz. a szónak ezt a jelentését nem említi): mentől keményebbek az okok és a' *történetek* (symptomata): annál sulyosabb és veszedelmesebb a' nyavalya-is (I/2).

3. Rác Sámuel újításai, illetve azok a szavak, melyek nála fordulnak elő először: *bé-oltás* 'a gyógyító vagy immunizáló anyagnak a bőrfelületen keresztül a szervezetbe juttatása' (a *beolt/beoltás* ilyen jelentésben való első előfordulása a TESz. szerint: 1790; Rác adata azonban ennél tizenkét évvel korábbi): Az himlő-bé-oltásról (I/211); *büdös kövös feredő* 'kénköves fürdő': A *büdös kövös feredők* a' rühes embereknak igen hasznosok (II/51); *elragadás ideje* 'fertőzés ideje': Az Hojagos himlőben négy egymástól különböző idők számláltatnak. Az Első üdő a' nyavalyával kezdődik [...] Ez az üdő *elragadás' idejének* hivatattik (stadium contagii) (I/187); *emésztet 'széklet'*: Ez az üresedés leg-gyakrabban a' vizelletnek, és az *emésztetnek* uttyain [...] szokatt meg-történni (I/39); *emésztet* vagy-is a' gané (I/164); *értzes feredő* 'ásványvizes fürdő': gyenge *értzes feredők* (gelinde mineralische Bäder) gyakran igen hasznosok (II/125); *értz-viz* 'ásványvíz': Az ilyen betegnek... *értz-vizek* és bor-kutok... igen hasznosok (II/38); *fügesümöls* 'condyloma, függöly, a nemi szervek vagy a végbél körüli bőrgöbcsé': Ezt a' szert... Lehet meg-próbálni a' frantzos *fügesümölsökben*-is (II/98) (A szóra adatot csupán Bugát szóhalmozásban találtam.); *galand-gelesztá* 'galandféreg' (a TESz. szerint a *galand* szó 'galandféreg' jelentésben először 1794-ben fordul elő Domby Sámuel *Orvosi tanítás* című munkájában, a szó azonban Rácnak ebben a művében már megvan): Vagynak igen hoszszú, lapos, és széles geleszták-is, mellyek Lapos, avagy *Galand-gelesztáknak* neveztetnek (II/53); *járvány* 'járvány' (I/124, II/12) (a szó a TESz. szerint megvolt már régen, de 'üzületi lob' jelentésben, a ragályos betegség jelentésű *járvány* (fn) a TESz. szerint is Rác Sámuelnél fordul elő először; a TESz. azonban 1784-es dátumot is említi, azaz Rác Sámuel *Skárlát* című munkáját, ahol a szó már *járvány* formában is megjelenik): Ez a' nyavalya gyakran *járvány* és ragadós (I/160); *kina*, *kina fa-héj*, *kina-héj* 'kinin tartalmú fahéj' (a TESz. a *kinafa* első megjelenését 1794-re teszi, a *kinai fahéj*t pedig 1792-re; Rác Sámuel hasonló adatai ezeknél korábbiak): *kina* (II/7, 8); *kina-héj* (I/47), *kinai-fahéj* (II/7); *középhus* 'perinyeum, in perinaeo, gát': Néha az allfel és a' szemérem test között lévő középhusban (on perinaeo) sok genyettség öszvegyül (II/96); *mely-tábla* 'mellkas': *mely-táblának* a' alsó végén

valami feszítő fájdalom támad (I/114); *nyúl-ajak* (II/152) (a TESz. a szónak az első előfordulását 1808-ra teszi; ennél Rácz adata sokkal korábbi; a TESz. azonban megjegyzi, hogy a szó nem szakszóként [csupán hasonlításban] már előfordul 1683-ban: Amint fel vagyon hasadva *Nyúl ajak formara* az embernek ajaka); *ón-*, *avagy bánya-kólika* 'higany- vagy ónmérgezés': Leg-gonoszabb neme az hasrágásoknak, avagy kólikáknak az *Ón, avagy Bánya-kólika* (I/150); *skárlát-himlő* 'skarlát, vörheny' (I/230) (a szó a TESz. szerint Rácznál jelenik meg először 'vörheny' jelentésben, bár szerinte 1784-es előfordulással – jelen adat korábbi); *vérpalánt* 'vérrög': ha a szív-dobogás minden mozgás után nevededik, ...a' szívnek üregében *vérpalánt*' (Polypus) vagyon (I/119).

4. Rácz Sámuel használt olykor tájnyelvi szavakat is, például: *herreg, herregés* 'hörög, sípol, hörgés, sípolás'(érdekes, hogy a TESz. a szó 'hörög' jelentésére nem hoz példát, de megjegyzi, hogy a szó a *hörög*, illetőleg a *hergel* ige családjával rokon): bé-lehelléskor valami sípolás, avagy *herregés* hallatik (I/107); ha a' betegnek a' melye *herreg...* (I/122); *hurut* 'köhög': kik szárazon *hurutnak* (II/103); *köhéntsél* 'köhécse' (I/33) (a szó a TESz. szerint is Rácz Sámuelnek tulajdonítható, de a TESz. Rácznak egy korábbi munkájából is kimutatja:

Orvosi oktatás, 1776); *petets* 'kiütés' (a TESz.-ben a szó nem szerepel): *Nátha-szeplőnek, avagy petetsnek* mondatnak piros, kerek, bolha-tsipéshez hasonló fók (I/35).

A példák jól mutatják az orvosi nyelv XVII. századi állapotát, amelyre jellemző volt a régies, körülményes, bonyolult szó- és kifejezéskészlet, ugyanakkor már az *Orvosi tanítás* kiadásának idején megjelennek a nyelvújító kezdeményezések is, amelyekhez hozzá tartozik (a XVII. századi és a XVIII. század elejei nyelvújítók szokásához hasonlóan) a tájszók szakszóként való használata.

IRODALOM

Bugát Pál 1843. *Természettudományi szóhalmoz.* Budán, a Magyar Királyi Egyetem Betűivel.

Rácz Sámuel 1778, 1780. *Orvosi tanítás.* Budán. I., II. A' Királyi Universitásnak Betűivel.

Pápai Páriz Ferencz. 1690: *Pax Corporis.* Kolozsvárott. (Az idézetek az 1747-es kiadásból valók.)

Szinnyei József 1891–1913. *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Budapest, Hornyánszky.

TESz. I., II., III. = Benkő Loránd (ed.) 1967, 1970, 1976: *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

„A magyarság Európának államilag és vallásfelekezetiileg legmegosztottabb államalkotó népe, de értékelveit, szemléletmódját, politikai nézeteit stb. tekintve is erősen megosztott és differenciált közösség. Ebben a helyzetben az anyanyelv az egyetlen, ezért a legáltalánosabb közösségegyesítő tényező, melyet a magukat magyarnak vallók az összes számba jöhető identitásalkotó tényező közül minden fenntartás nélkül közös tulajdonuként, örökségüként tekintenek, s összetartozásuk legnyilvánvalóbb kifejezőjének tartanak. Ebből következik, hogy a magyar nyelv a magyar nemzethez tartozás legfőbb kritériuma, a magyarság legnyilvánvalóbb, leginkább azonosító szerepű és erejű jele, ily módon pedig a magyar nemzeti lét folytonosságának a legegységértelműbb jele. Azaz a magyarok fenntartások nélkül nyelvükben lelhetnek egymásra.”

Kiss Jenő: *A magyar nyelv és nyelvközösség*